

LIETUVOS PROKURATŪROS PERTVARKYMO Į SOVIETINĘ PROKURATŪRĄ RAIDA 1940–1941 METAIS

Vidmantas Žiemelis *

*Lietuvos Respublikos Seimas
 Gedimino pr. 53, LT-01109 Vilnius
 Telefonas 239 6328
 Elektroninis paštas viziem@lrs.lt*

Pateikta 2007 m. kovo 30 d., parengta spausdinti 2007 m. gruodžio 18 d.

Santrauka. 1940–1941 metai – Lietuvos prokuratūrai skausmingas ir sudėtingas laikotarpis, todėl apie jį kalbėti be skausmo širdyje ypač sunku. Mūsų seneliai kaip bitelės korį lipdė prokuratūros sistemą, ugdė aukštos kvalifikacijos prokurorus ir jų padėjėjus, kūrė teisinę sistemą, rengė ir įgyvendino įstatymus bei kitus teisės aktus, reikalingus prokuratūros sistemos tinkamam funkcionavimui.

Ir štai per pusmetį sugriaunama viskas, kas ilgus metus kurta, puoselėta ir tobulinta. Valstybei sąžiningai dirbę prokuroras ir jų padėjėjai vėliau paskelbiami ir „nepatikimais elementais“, o galiausiai persekiojami ir tremiami į Sibirą. Į jų vietą pasodinami mažaraščiai, sovietinei santvarkai lojalūs asmenys, neturintys jokio supratimo apie teisę, o juo labiau – apie prokuratūros darbą.

Sugriovus Lietuvos Respublikos prokuratūrą skubiai kuriama sovietinės prokuratūros tipo institucija, kuri, Lietuvą inkorporavus į Sovietų Sąjungą, neteko savarankiškumo ir tapo Sovietų Sąjungos prokuratūros sistemos dalimi, besąlygiškai vykdančia Sovietų Sąjungos įstatymus, Sovietų Sąjungos generalinio prokuroro RTFSR baudžiamaisiais kodeksais paremtus nurodymus.

Tačiau šio laikotarpio neįmanoma nenagrinti. Jis buvo, jį reikia analizuoti. Tai ir pabandžiau padaryti pirmąjį sovietinės okupacijos laikotarpį suskirstydamas į tris etapus.

MASKVOS ULTIMATUMAS LIETUVAI IR PO TO BUVĘ ĮVYKIAI

1940 m. birželio viduryje Maskva pareiškė ultimatumą Lietuvai pareikaludama sudaryti naują vyriausybę, įsileisti į savo teritoriją papildomą karinį kontingentą ir atiduoti teismui Vidaus reikalų ministrą ir Saugumo departamento direktorių [1, p. 17]. Kai 1940 m. birželio 15 d. bolševikų kariuomenė įžygiavo į Lietuvą, net visiškai politikos neišmanantiems pasidarė aišku, kad Lietuvos vyriausybės savarankiškumas – jau tik nieko nereiškiantis teiginys. Faktiškai visa valdžia perėjo į bolševikų ginkluotųjų pajėgų ir Maskvos įgaliotinio G. Dekanozovo rankas [2, p. 2]. Nors iš tikrųjų Lietuva, žinoma, negalėjo laisvai tvarkytis ir buvo patekusi į visišką sovietų dispoziciją, formaliai nei Lietuvos valstybė, nei jos paskutinė galiojusi 1938 metų Konstitucija nebuvo panaikinta. Atvirkščiai – sovietams, kurie, aišku,

žinojo, kur tatai veda, ir siekė inkorporuoti Pabaltijį, taigi ir Lietuvą, į sovietų sąstatą, rūpėjo, kad formaliai inkorporacijos (aneksijos) procesas vyktų remiantis ne jų valstybės, bet pačios Lietuvos teisiniais aktais, tiktai užkulisiniu būdu jų inspiruojamais. Jiems rūpėjo tam tikra klastinga šio Lietuvai skaudaus proceso inscenizacija [3, p. 17].

Maskva politinį vaidinimą pradėjo iš dviejų priešingų grupių sudarydama Vyriausybę. Viena grupė – tautiškai nusiteikę žmonės, kurie Maskvai buvo reikalingi tik todėl, kad naujoji vyriausybė turėtų šioki toki Lietuvos visuomenės pasitikėjimą, bet kuria visai nepasitikėjo Maskva ir jos įgaliotiniai Lietuvoje. Antrąją grupę sudarė komunistai. Jie turėjo griežtai vykdyti Maskvos jiems, kaip komunistams, padiktuotus uždavinius. Nors formaliai buvo sudaryta viena vyriausybė, tačiau faktiškai šalyje atsirado keturios ar net daugiau valdžių:

- 1) sudarytoji Lietuvos liaudies vyriausybė;
- 2) Vidaus reikalų ministerija su susibūrusiais joje Maskvos valdininkais, kurie veikė pagal komu-

* Lietuvos Respublikos Seimo narys, Seimo Teisės ir teisėtvarkos komiteto Teisės pakomitečio pirmininkas.

- nistų partijos ir G. Dekanozovo nurodymus, bet nevykdė Lietuvos liaudies vyriausybės įsakymų;
- 3) Sovietų atstovybė, faktiškai vadovaujama G. Dekanozovo, kuri dirigavo ir komunistų partijai, naujoms sukurtoms komunistinėms organizacijoms, šeimininkavo ministerijose, vertė atleisti vienus valdininkus ir priimti kitus;
 - 4) Raudonosios armijos karinė vadovybė, kuri visados teikė ultimatyvius reikalavimus grūmojančia forma ne tik vyriausybei, bet ir atskiroms įstaigoms.

Taip Lietuva riedėjo į anarchijos bedugnę.

Šiomis aplinkybėmis Sovietų Sąjungai buvo patogų pasinaudoti ir 1938 metų Konstitucija, pirmiausia ją pavadinant teisiniu aktu, įteisinančiu prezidentinį režimą, tačiau kartu pasinaudojant Respublikos Prezidentu, kuris vadovauja valstybei ir kurio rankose yra galia keisti ministrų kabinetą, paleisti teismą, leisti įstatymus. Būtent tuo ir pasinaudojo Maskva. Prezidento A. Smetonos pabėgimą į užsienį interpretuodami kaip atsistatydinimą okupantai nedelsdami ėmė veikti. G. Dekanozovo patarimais ir pritarimais, tolygiais įsakymui, Respublikos Prezidento pareigas einančio P. Merkio aktu Ministru Pirmininku paskirtas žurnalistas J. Paleckis. Jis ir sudarė naują Lietuvos vyriausybę iš sovietams priimtinių asmenų, o pats P. Merkiui atsistatydinus tuojau automatiškai užėmė Respublikos Prezidento vietą.

Formaliai žiūrint tik Konstitucijos raidės Vyriausybės pakeitimas įvyko konstitucingai. Atsistatydinimai, paskyrimai vyko Konstitucijos nustatyta tvarka. Konstitucingumo inscenizacija buvo išlaikyta ir tuo, kad paskirtasis Ministras Pirmininkas J. Paleckis ir visi paskirtieji ministrai iškilmingai pasižadėjo būti ištikimi Konstitucijai. Visa tai įvyko 1940 m. birželio 17 d. [3, p. 19]. Tačiau atidžiau paanalizavęs šį Vyriausybės pakeitimą pavadinčiau konstituciniu perversmu. Tai buvo perversmas, nukreiptas į komunistinę „proletariato diktatūros“ revoliuciją. Savaiame suprantama, kad įvykusio ir svetimomis jėgomis formuojamo perversmo kryptis turėjo Lietuvą orientuoti į Sovietų Sąjungą tiek valdžios pertvarkymo, tiek pačios valstybės būklės atžvilgiu.

Vis dėlto naujoji liaudies vyriausybė jai sovietų skirtos funkcijos nesuprato. Naiviai pasitikėdama sovietais ji manė galėsianti Lietuvos valstybę, išsilaisvinusią iš „plutokratiškos“ reakcinių A. Smetonos tautininkų režimo, siekusio išlaikyti lietuviškąją buržuaziją, pasukti demokratijos ir liaudiškumo kryptimi [3, p. 21].

Tačiau, kaip minėjau, ši vadinamoji „liaudies vyriausybė“ tebuvo reikalinga vienam tikslui – panaudoti ją kaip priedangą, vaidinant Maskvos surežisuotą spektaklį – „savanorišką“ Lietuvos valstybės įstojimą į draugiškų tautų sąjungą – Sovietų Sąjungą. O šalį, kaip nurodė buvęs laikinasis Ministrų Tarybos pirmininkas V. Krėvė-Mickevičius, jau valdė, o tiksliau pasakius, ją griovė, joje savivaliavo Maskva per savo atstovybę, Raudonosios Armijos vadovybę, Vidaus reikalų ministeriją, savo veiksmus prireikus pridengdama liaudies vyriausybės sprendimais. Šalyje pradėjo įsivyrtauti netvarka, reikalinga Sovietų Sąjungai. Tuometinę padėtį vaizdingai aprašo tuometinis Jurbarko policijos pareigūnas

K. Čaplikas: „Jurbarko gatvėse nuolat pasirodydavo išsišokėlių, nes visiems, įskaitant girtuoklius, valkatas, tinginius ir visokiausius nevykėlius, buvo žadamas komunistinis rojus, tikra liaudies valdžia, lygybė, o svarbiausia – „kas buvo nieks, tas taps viskuo“ [4, p. 116].

Štai į tokią, drįsčiau teigti, klaidią padėtį pateko Lietuvos valstybė. Puikiai dirbantis Lietuvos ūkinis aparatas, kaip taikliai pastebėjo Sovietų Sąjungos užsienio reikalų ministras V. Molotovas pokalbyje su laikinai Lietuvos Ministro Pirmininko pareigas einančiu V. Krėve-Mickevičiumi, pavadino tobulu, laikrodžio tikslumu veikiančiu [2, p.11], buvo beatodairiškai griaunamas.

Griovimo neišvengė ir teisinės institucijos, savo kokybe prilygstančios tobulam šalies ūkiniam aparatui. Teisinių institucijų, tarp jų ir prokuratūros, pertvarkymo į sovietinį modelį procesą santykinai galima suskirstyti į kelis etapus:

- 1) 1940 m. birželio 17 d.–rugpjūčio 3 d. (iki inkorporavimo į Sovietų Sąjungą);
- 2) 1940 m. rugpjūčio 3 d.–gruodžio 1 d.;
- 3) 1940 m. gruodžio 1 d.–1941 m. birželio 22 d. [5, p.155].

LIETUVOS PROKURATŪROS GRIOVIMAS NUO 1940 M. BIRŽELIO 17 D. IKI LIETUVOS INKORPORAVIMO Į SOVIETŲ SĄJUNGĄ

Pirmajame etape buvo naikinami atskiri iki sovietinės okupacijos Lietuvos Respublikoje galioję įstatymai ir priimami nauji Respublikos Prezidento aktai, t. y. teisės aktų forma nepasikeitė, tačiau jų turinys privalėjo atitikti vadinamųjų socializmo pagrindų kūrimo turinį. Vienu iš svarbiausių Respublikos Prezidento aktu šiame etape laikytinas 1940 m. liepos 1 d. Laikinas teismų santvarkos įstatymo pakeitimas, suteikiantis teisę paskirti teismo pirmininku, antrininku, skyriaus pirmininku, teisėju, teismo tardytoju, teismo kandidatu, prokuroru, jo padėjėju ar advokatu asmenis, neturinčius Teismų santvarkos įstatymo nustatyto mokslo cenzos ar reikiamo tarnybos stažo arba neišlaikiusius egzamino, jeigu teisingumo ministras nusprendžia, kad jie yra pasirošę šiam darbui [6, p. 96]. Taigi teisingumo ministrui buvo suteikta teisė spręsti, ar asmuo tinkamas eiti vienas ar kitas, taip pat ir aukščiausias, pareigas teisme, prokuratūroje, nors šis asmuo ir nebūtų baigęs aukštojo teisės mokslo ar neturėtų darbo patirties šioje srityje. Svarbiausia šiame sovietinės okupacijos etape – lojalumas sovietų tvarkai. Šis Laikinas teismų santvarkos įstatymo pakeitimas sudarė sąlygas liaudies vyriausybei ir laikinai Prezidento pareigas einančiam J. Paleckiui atnaujinti teismo ir prokuratūros darbuotojus, pakeičiant sąžiningai dirbančius, turinčius aukštąjį teisinį išsilavinimą teisėjus, prokurorus ir kitus teismų bei prokuratūrų valdininkus lojaliais liaudies vyriausybei asmenimis, dažniausiai neturinčiais teisinio išsilavinimo bei teisinio darbo patirties kadrais. Pirmiausia liaudies vyriausybė pradėjo iš prokuratūros organų šalinti, jos nuomone, reakcingus asmenis [7, p. 13]. Teisingumo ministro P. Pakarklio teikimu einantis Lietuvos Prezidento pareigas J. Paleckis 1940 m. liepos 1 d. aktu iš pareigų atleido

daugelį vadovaujamų prokuratūros darbuotojų Lietuvoje ir vietose [8]. Vaizdingai ir, mano požiūriu, tiksliai vadinamųjų buržuazinių teisėjų pakeitimo liaudies teisėjais procesą apibūdina V. Daugnora: „Teisingumo liaudies komisariatas „bolševikiniu tempu“ griebėsi šio neracionalaus teismų pertvarkymo darbo ir tuojau į jį taip įklimpo, kad net iki bolševikų išsinešdinimo iš jo neišsikapstė. Pirmųjų dviejų mėnesių bėgyje teismų organizavimo darbo rezultatas buvo toks, kad nė vienas naujų teismų nebuvo suorganizuotas, o senųjų teismų darbas taip sugriautas, kad tik nedaugelyje jų tebuvo sprendžiamos bylos“. Be kai kurių išimčių, liaudies teisėjais tapo buvę sargai, fabriku darbininkai, kaimų bernai ir pan. Apie kokią nors teisėjų juridinę kvalifikaciją negalima nė kalbėti, nes daugelis jų nebuvo baigę pradinės mokyklos ir net savamoksliai“ [9, p. 251–259]. Panašiai buvo pertvarkomos ir prokuratūros.

Pirmajame etape buvo padaryta keletas Baudžiamąjo proceso įstatymo (toliau BPĮ) pakeitimų [10]. Visų pirma vietoj liudytojo religinės priesaikos nustatytas liudytojo išpėjimas. Taip pat buvo panaikintas BPĮ straipsnis, nustatantis, kad kaip kviestiniai dažniausiai kviečiami namų, krautuvių bei pramonės įmonių savininkai arba jų vedėjai ar įgaliotiniai, valsčių ir kaimų valdininkai, nes šioje teisinėje normoje buvo išvėlyta klasinė privilegija. Kadangi kai kurie baudžiamąjo proceso klausimai buvo aptariami ir kituose įstatymuose, buvo keičiamas Policijos įstatymas [6] suteikiant teisę vidaus reikalų ministrui steigti prie policijos nuovadų policiją. 1940 m. liepos 17 d. priimtas Nepaprasto meto įstatymas [11]. Jame nurodyta, kad teisingumo ministras valstybės saugumo sumetimais galėjo teismo įstaigoms tam tikrų nusikaltimų bylas pasiūlyti nagrinėti kaip ginkluoto sukilimo prieš Lietuvos valstybę ir teisėtą jos santvarką arba rengimosi bei kėsಿನimosi suorganizuoti tokį sukilimą, antivalstybinio kariuomenės ar visuomenės kurstymo arba vienos gyventojų dalies kurstymo prieš kitą, šnipinėjimo arba kokios nors pagalbos teikimo priešui, nusikaltimo žmogaus gyvybei, padaryto politiniais sumetimais, ir kt. bylas. Šis įstatymas buvo skirtas naujai santvarkai ginti remiantis Baudžiamajame statute padarytais pakeitimais.

Pirmasis etapas, pasižymėjęs gerai dirbusios Lietuvos teisinės sistemos, taip pat ir prokuratūros, griovimu, mano požiūriu, baigėsi Lietuvos inkorporavimu į Sovietų Sąjungą, t. y. 1940 m. rugpjūčio 3 d.

LIETUVOS TSR PROKURATŪROS ĮSTEIGIMAS

Antrasis etapas prasidėjo 1940 m. rugpjūčio 3 d. Lietuvą „priėmus“ į Sovietų Sąjungą, tačiau faktiškai šio etapo pradžia laikyčiau 1940 m. rugpjūčio 25 d. – Lietuvos TSR Konstitucijos priėmimo dieną [12], nes būtent ši data laikytina ataskaitos tašku, kai įstatymai leidžiami tik sovietinės formos. Be to, pradėta iš esmės pertvarkyti teisminę sistemą ir prokuratūrą. Lietuvos TSR Liaudies komisarų tarybos 1940 m. rugsėjo 26 d. nutarimu buvo likviduoti Vyriausiasis tribunolas ir Apeliaciniai rūmai [13].

Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1940 m. lapkričio 30 d. įsaku „Dėl Lietuvos teismų sistemos pertvarkymo“ [14] Lietuvoje buvo faktiškai įtvirtinta sovietinė teismų sistema, baudžiamąjo proceso principai, užfiksuoti tiek TSRS Konstitucijoje, tiek Lietuvos TSR Konstitucijoje, tiek ir 1938 m. TSRS sąjunginių ir autonominių respublikų teismų santvarkos įstatyme. Šiuo įsaku vietoj buvusių apylinkės teismų kuriami liaudies teismai, o Vilniaus, Kauno, Šiaulių, Marijampolės ir Panevėžio apygardų teismai laikinai pertvarkomi į to paties pavadinimo teismus, kurie turi veikti pagal minėtą Teismų santvarkos įstatymą. Kartu buvo nustatytas bylų teisingumas šiems teismams kaip pirmosios ir antrosios (kasacinės) instancijos teismams.

Prokuratūros statusas buvo nustatytas Lietuvos TSR Konstitucijos VII skyriuje „Teismas ir prokuratūra“ [12]. Šio skyriaus 86–89 straipsniai skelbė: „vyriausia priežiūra, kad visi liaudies komisariatai ir jų priklausomos įstaigos, lygiai kaip atskiri tarnybiniai asmenys, taip pat piliečiai tiksliai vykdytų įstatymus, Lietuvos TSR teritorijoje atliekama tiek TSRS prokuroro betarpiškai, tiek per Lietuvos TSR prokurorą. Lietuvos TSR prokurorą skiria TSRS prokuroras penkeriems metams. Prokuratūros organai savo funkcijas vykdo nepriklausomai nuo bet kurių vietinių organų, klausdami tik TSRS prokuroro“. Šios konstitucinės normos atvėrė visišką laisvę Sovietų Sąjungai vykdyti vadinamąjį „tarybinį teisėtumą“ savo nuožiūra ir reikalauti iš visų liaudies komisariatų, kitų valstybinių įstaigų bei piliečių besąlygiško paklusimo prokuratūros reikalavimams, t. y. prokuratūra paversta Sovietų Sąjungos represijų teisiniu instrumentu.

Lietuvos TSR LKT 1940 m. rugsėjo 21 d. nutarimu [15] Vyriausiojo tribunolo, Apeliacinių rūmų, Vilniaus, Kauno, Šiaulių, Panevėžio ir Marijampolės apygardų teismų prokuratūros ir teismų tardytojų įstaigos kartu su visais tarnautojais buvo perduotos Lietuvos TSR prokurorui. Sukurta nauja prokuratūros organų struktūra atitiko tuometinį administracinį-teritorinį Lietuvos suskirstymą: Lietuvos TSR prokuratūra, Vilniaus, Kauno, Šiaulių, Panevėžio miestų prokuratūros ir dvidešimt dviejų apskričių prokuratūros. Be to, Lietuvos teritorijoje pradėjo veikti ir Sovietų Sąjungos karinės ir geležinkelio transporto prokuratūros padaliniai. Tačiau Klaipėdoje įkurti prokuratūros sovietinė valdžia jau nebegalėjo, nes Klaipėda buvo okupuota Vokietijos [7, p. 15].

Be to, buvo skubama priimti vis naujus įstatymus vadinamiesiems „revoliuciniams iškovojimams“ ginti. Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1940 m. spalio 16 d. įsaku „Dėl Lietuvos Aukščiausiojo teismo laikinų nuostatų“ [16], Aukščusiajam Teismui buvo pavesta spręsti Vyriausiojo tribunolo ir Apeliacinių rūmų neišspręstas bylas, išskyrus kai kurias bylas, perduotas spręsti apygardų teismams taikant materialinius ir procesinius baudžiamuosius ir civilinius įstatymus, kiek jie neprieštarauja TSRS ir Lietuvos TSR Konstitucijoms ir visasąjunginiams įstatymams, ir vykdyti kitus buvusio Vyriausiojo tribunolo veiksmus. Taip įvestas sovietinės kasacijos institutas. Galima teigti, kad šis teisinis aktas apėmė ne tik Lietuvos teismus, bet ir

prokuratūros organus. Šis įsakas suteikė tuometiniams vadinamiesiems „teisingumo organams“ teisę užkirsti kelią pasinaudoti bet kuriuo senuoju įstatymu, kuris prieštarautų sovietinės santvarkos principams. LTSR VRL komisaras A. Guzevičius pasirašė savo garsųjį įsakymą Nr. 0054 [17, p. 19–26], kuriuo visi lietuviai buvo paversti „prieštarybiniu elementu“. Į šį sąrašą buvo įtraukti ir buvusieji Lietuvos Respublikos prokurorai ir jų padėjėjai.

Aukščiausiasis Teismas įgijo trejopą vaidmenį: 1) kaip pirmosios instancijos teismas, nagrinėjantis jam priskirtas bylas; 2) kasacinė instancija, nagrinėjanti bylas, apygardų teismų išnagrinėtas iš esmės; 3) institucija, turinti teisę teikti vadovaujamus išaiškinimus žemesniesiems teismams įstatymų taikymo klausimais. Savo ruožtu prie naujos teismų sistemos turėjo prisiderinti ir Lietuvos prokuratūros sistema.

Taigi antrajame etape Lietuvos teritorijoje jau buvo pradėti taikyti ir kai kurie pagrindiniai Sovietų Sąjungos ir Rusijos teisės aktai, tarp jų 1924 m. TSRS ir sąjunginių respublikų baudžiamojo proceso pagrindai, 1938 m. Teismų santvarkos įstatymas ir RTFSR BPK nuostatai [5, p. 160].

LIETUVOS TSR PROKURATŪRA VYKDO TSRS GENERALINĖS PROKURATŪROS NURODYMUS IR VADOVAUJASI RTFSR BAUDŽIAMAISIAIS ĮSTATYMAIS

Trečiasis Sovietų Sąjungos okupacinio laikotarpio etapas prasidėjo nuo 1940 m. gruodžio 1 d., t. y. kai Sovietų Sąjungos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1940 m. lapkričio 6 d. įsaku „Dėl laikino taikymo RTFSR baudžiamųjų, civilinių ir darbo įstatymų Lietuvos, Latvijos ir Estijos tarybų socialistinių respublikų teritorijoje“ ir Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1940 m. lapkričio 30 d. įsaku „Dėl laikino taikymo RTFSR baudžiamųjų, civilinių ir darbo įstatymų Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos teritorijoje“ [18, p. 3–6] nutarta laikinai, kol bus priimti visąsąjunginiai kodeksai, taikyti RTFSR kodeksus. Taip pat nuspręsta, kad net ir baudžiamosios bylos, išspręstos prieš sovietinės valdžios įvedimą, turi būti persvarstytos pagal RTFSR kodeksus, jeigu nuosprendžiai dar neįvykdyti. Nuo šio momento prokuratūros ir teismai privalėjo be jokių išlygų vadovautis Rusijos baudžiamaisiais įstatymais. Baudžiamojo proceso ir teismų santvarkos klausimai buvo keliami ir Teisingumo ministerijos (vėliau Teisingumo liaudies komisariato) instrukcijose ir įsakymuose. Pavyzdžiui, Teisingumo liaudies komisariatas išleido raštą aiškindamas teismams kovos su spekuliacija klausimus [5, p. 161]. Akivaizdu, kad šiame trečiajame etape nebeliko jokių Lietuvos teisinių institucijų, taip pat ir prokuratūros. Lietuvos prokuratūros privalėjo vadovautis tik RTFSR kodeksais, vykdyti TSRS generalinio prokuroro pavedimus. Prokuratūros funkcijos iš esmės pasikeitė. Jos veiklos sritis tapo plati, sunkiai apibrėžiama ir nuolat besikeičianti atsižvelgiant į Maskvos nurodymus, perduodamus pirmiausia per Sovietų Sąjungos generalinio prokuroro nurodymus, o tam

tikrais atvejais, norint parodyti tariamą Lietuvos savarankiškumą, savo siekius įteisindavo Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakais arba Liaudies vyriausybės nutarimais. Pagal tuo metu Lietuvai primestus įstatymus prokuratūra, kaip minėjau, turėjo dirbti labai įvairiapusį darbą.

Pirma, prokuratūros sistemai buvo perduotos tardytojų įstaigos. Ir prokurorai, ir tardytojai buvo įpareigoti priiminėti visus pareiškimus apie padarytus arba ruošiamus nusikaltimus net ir jiems nepriskirtose bylose. Gavę pareiškimą jie priimdavo vieną iš sprendimų: atsisakyti kvotos ar parengtinio tardymo, kai nėra nusikaltimo sudėties, ir apie tai pranešti suinteresuotiems asmenims ar įstaigoms; kai yra nusikaltimo požymių, prokuroras turėjo siųsti bylą parengtinio tardymo arba kvotos organams arba tiesiog teismui, o savo ruožtu tardytojas galėjo pradėti parengtinį tardymą ir ne vėliau kaip per parą privalėjo pranešti prokurorui.

Kvotos organų veiksmų priežiūra priklausė prokurorui, tačiau daug priežiūros veiksmų buvo pavesta tardytojui tikriausiai todėl, kad prokurorai atlikdami priežiūros funkciją nebuvo pajėgūs aprėpti gausybės kvotos organų: 1) darbininkų ir valstiečių milicijos organai; 2) TSRS VRLK Vyriausiosios valstybės saugumo valdybos ir Vyriausiosios gaisrinės apsaugos valdybos organai, finansų, sanitarijos, technikos, prekybos ir darbo inspekcijų organai savo srities bylose; 3) valstybinės įstaigos ir pareigūnai dėl jiems pavaldžių pareigūnų neteisėtų veiksmų; 4) susisiekimo liaudies komisariato kelių sukarintos apsaugos asmenų atskirų dalių vadai [18, p. 32]. Jei kvotos organai padarytoje veikloje išvelgdavo nusikaltimų, kurių parengtinį tyrimą turi atlikti tardytojas, požymių, apie tai turėjo nedelsdami jam pranešti. Atlikę kvotą kvotos organai kvotos medžiagą persiųsdavo tardytojui. Šis, susipažinęs su kvotos medžiaga ir pripažinęs gautąją kvotos medžiagą esant išsamią ir bylą pakankamai išaiškinantą, nusprendavo neatlikti parengtinio tardymo arba atlikti tik atskirus tardomuosius veiksmus, tačiau kiekvienu atveju buvo privaloma pareikšti kaltinamajam kaltinimą, jį apklausti ir surašyti kaltinamąją išvadą. Be to, kvotos organai privalėjo per 24 valandas nusiųsti pranešimą tardytojui apie visus įtariamojo sulaikymo atvejus [18, p. 36].

Parengtinis bylų tyrimas dėl daugumos nusikaltimų buvo pavestas tardytojams. Tiesa, prokuroro leidimu tardytojas galėjo bet kurią bylą perduoti kitiems tyrimo organams. Prokuroras turėjo teisę ir pats atlikti tiek atskirus tardymo veiksmus, tiek tyrimą bet kurioje byloje. Prokuroras, vykdydamas parengtinio tardymo priežiūrą, turėjo susipažinti su parengtinio tardymo aktais, galėjo duoti tardytojui privalomus nurodymus dėl tardymo proceso ir papildymo. Prokuroras galėjo pasiūlyti tardytojui panaikinti paskirtą kardomąją priemonę arba ją pakeisti, arba parinkti ją, jeigu tardytojas jos nebuvo parinkęs [18, p. 46]. Jeigu tardytojai nesutikdavo su prokuroro pasiūlymais, klausimą svarstydavo tas teismas, kuriam teisinga ta byla. Tuo atveju, jeigu kardomoji priemonė paskirta prokuratūros, ji galėjo būti panaikinta ar pakeista tik prokuroro nutartimi [18, p. 50].

Tardytojas, nusprendęs atlikti pašto ar telegrafo korespondencijos poėmį, privalėjo gauti prokuroro leidimą. Be to, tardytojo veiksmus galėjo apskusti šalys, liudytojai, ekspertai, vertėjai, kviestiniai, laiduotojai, įkaito už kaltinamąjį davėjai ir kiti asmenys. Prokurorai skundą privalėjo išnagrinėti per 3 dienas nuo jo gavimo. Prokuroro nutartis dėl skundo buvo pranešama skundėjui ir tuoj pat vykdoma [18, p. 61]. Tačiau visiškai nesuprantama ir nelogiška suteikti teisę tardytojui, skundėjui skusti teismui nutartį, kuri iš karto priimta vykdoma.

Prokuroras gavęs bylas iš tyrimą atlikusio organo turėjo teisę:

- a) bylą sustabdyti ar nutraukti;
- b) su savo nurodymais grąžinti papildyti tardymą;
- c) patvirtinti kaltinamąją išvadą su rezoliucija apie bylos perdavimą teismui.

Be to, prokuroras galėjo ir pats perredaguoti kaltinamąją išvadą, ir ji kaip nauja būdavo pateikiama kaltinamajam.

Pasiūsdamas baudžiamąją bylą į teismą prokuroras privalėjo pažymėti apie tardytojo dalyvavimo teisiame posėdyje būtinumą.

Kaltinimą teisme palaikė ir prokuratūra. Pastraipsniui susistemintoje medžiagoje prie RTFSR Baudžiamojo proceso kodekso yra pabrėžta, kad prokurorai būtina turi dalyvauti kaip kaltintojai, kai teisme nagrinėjamos tokios baudžiamosios bylos, kai kaltinamajam gali būti paskirtas laisvės atėmimas, ir kai nagrinėjamos bylos, turinčios didelę visuomeninę reikšmę arba kuriose kyla sunkumų dėl įrodomosios medžiagos sudėtingumo, taip pat tais atvejais, kai yra aukštesniojo prokuroro pasiūlymas ar teismo nutartis nagrinėti bylą dalyvaujant šalių atstovams [18, p. 177].

Teismas privalėjo pranešti prokurorui ir apie rengiamąjį posėdį. Rengiamojo posėdžio nutartis užprotestuoti aukštesniajam teismui galėjo tik prokurorai arba tardytojai. Nagrinėjant bylas liaudies teisme prokuratūros atstovai tvarkomajame posėdyje dalyvaudavo savo nuožiūra. Teisiame posėdyje kaltinimus teisme palaikydavo ne tik prokuroras. Kaltintoju byloje galėjo būti: nukentėjusysis, kai įstatymu jiems suteikta ši teisė, profesinių sąjungų įgaliotiniai, darbo inspektoriai, darbininkų ir valstiečių inspekcijos, sanitarijos ir kitų inspekcijų atstovai savo srities bylose bei kiti asmenys, kuriems teismo nutartimi buvo leista dalyvauti byloje kaip kaltintojams [18, p. 20]. Tačiau jeigu prokuratūra nusprendavo dalyvauti svarstant bylą viešajam interesui apsaugoti, ji ir privalėjo palaikyti kaltinimą [18, p. 9].

Nesutikdamas su teismo nuosprendžiu prokuroras turėjo teisę jį apskusti parašydamas kasacinį protestą.

Prokuratūra turėjo ir išskirtinę teisę prašyti atnaujinti bylą, kurioje buvo priimtas išteisinamasis nuosprendis dėl naujai paaiškėjusių aplinkybių. Dėl bylos atnaujinimo į prokurorą galėjo kreiptis suinteresuoti asmenys. Prokuroras, pripažinęs, kad būtina iškelti klausimą dėl bylos atnaujinimo, atlikdavo tyrimą pats arba per kvotos, parengtinio tardymo organus ir su savo išvada kreipdavosi tiesiogiai į Aukščiausiojo Teismo kasacinę kolegiją [18, p. 96–97].

Ypač plačiomis teisėmis prokuroras naudojosi nagrinėjant bylas Aukščiausiąjame Teisme. Nors Aukščiausiojo Teismo nuosprendžiai, priimti kaip pirmosios instancijos teismo, paprastai kasacine tvarka nebuvo skundžiami, tačiau prokurorui buvo suteikta teisė apskusti teisminės kolegijos priimtus nuosprendžius visos sudėties Aukščiausiąjam Teismui.

Prokuratūrai buvo suteikta teisė daryti įtaką ne tik atliekant parengtinį tyrimą, bet ir teisminį nagrinėjimą, nes atitinkamo lygio prokuroras turėjo teisę reikalauti kontrolės tikslu visų teisminių organų bylų bet kurioje proceso stadijoje, net ir nuosprendžio vykdymo, šiuo atveju sustabdydamas jo vykdymą (išskyrus rajono prokuratūrą). Per 20 dienų nuo jos gavimo byla turėjo būti sugrąžinta arba perduota peržiūrėti [18, p. 118–119].

Prokuratūrai buvo pavedama ir jai nebūdingų darbų. Pavyzdžiui, TSRS prokuroro ir TSRS TLK 1940 m. liepos 13 d. įsakymu Nr.80/129 visi prokurorai turėjo skubiai nustatyti ir patikrinti blogos kokybės, nekomplektinių ir neatitinkančių standartų gaminių išleidimo faktus [18, p. 138].

Sovietų Sąjunga nuolat viešai deklaruodavo visų piliečių lygybę prieš įstatymą girdamasi demokratiškiausia konstitucija. Tačiau RTFSR BPK, kuris buvo taikomas ir Lietuvoje, nesunku išvelgti priešingų tendencijų. Kaip jau minėjau, Lietuvos prokuratūra, būdama TSRS prokuratūros sistemos dalis, turėjo teisę besąlygiškai daryti įtaką ne tik kvotai, tardymui, bet ir teisminiam nagrinėjimui. O pastraipsniui susistemintoje medžiagoje prie RTFSR BPK numatytos išskirtinės privilegijos ne darbo klasei, kuriai ši valdžia deklaruoja atstovaujanti, o ūkiniams vadovams, inžinieriams personalui, specialistams. Štai tarybinių ūkių, treštų, MTS direktorių baudžiamasis persekiojimas tegalėjo būti pradėtas tik Respublikos prokurorui iš anksto leidus. O prieš patraukiant baudžiamojon atsakomybėn inžinerijos technikos darbuotojus turėjo būti susitarta su atitinkamomis ūkinėmis organizacijomis. Analogiška patraukimo baudžiamojon atsakomybėn procedūra buvo taikoma ir specialistams [18, p. 194–195].

IŠVADOS

1. Sovietų Sąjungos ultimatas Lietuvai įsileisti į savo teritoriją papildomą karinį kontingentą atvėrė kelius nuosekliam Lietuvos inkorporavimui į Sovietų Sąjungą, griauinant šalies ūkį, ekonomiką, teisminę ir prokuratūros sistemas.

2. Pirmasis etapas – Lietuvos prokuratūros griovimas prasidėjo laikinai Lietuvos Respublikos Prezidento pareigas einančio J. Paleckio 1940 m. liepos 1 d. aktu patvirtinus Laikiną teismų santvarkos įstatymo pakeitimą, kuriuo teisingumo ministrui suteikta teisė spręsti, ar norintys prokurorais tapti asmenys yra pasirengę dirbti šį darbą, neatsižvelgiant į jų mokslo cenzą, patirtį ir Lietuvos prokuratūros „valymas“, pakeičiant kvalifikuotus ir patirtį turinčius darbuotojus mažaraščiais, tačiau ištikimais naujai valdžiai kadrais.

3. Antrasis etapas – Lietuvos prokuratūros darbuotojai jau priskiriami „nepatikimiems sovietinės santvar-

kos elementams“ ir pradedamas jų persekiojimas bei trėmimas į Sibirą.

Įstatymai pradedami leisti sovietinės formos. Priimta Lietuvos TSR Konstitucija įteisino Lietuvos TSR prokuroro skyrimo, priklausomumo ir pavaldumo tvarką tiesiogiai nuo TSRS generalinio prokuroro. Sukurtos Lietuvos TSR prokuratūra, miestų ir apskričių prokuratūros tampa TSRS prokuratūros sistemos dalimi.

4. Trečiasis etapas – Lietuvos TSR prokuratūra be sąlygiškai paklūsta tik TSRS prokuratūrai, vadovaujasi tik RTFSR baudžiamaisiais įstatymais ir tampa vienu iš sovietinės sistemos represijų įrankiu.

LITERATŪRA

1. *Lietuvos prokuratūrai penkiolika metų. Mokslinės konferencijos medžiaga.* Vilnius, 2005.
2. Krėvė-Mickevičius, V. 1942. Bolševikų invazija ir liaudies vyriausybė. *Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai, 3 tomas.* Kaunas, 1942.
3. Rémeris, M. 1989. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941.* Vilnius: Lituanus, 1989.
4. Čaplikas, K. 2001. *Saugojau žmonių gyvybę ir turtą.* Atmintis, 2001.
5. Liakas, A. 1966. Baudžiamojo proceso ir teismų santvarkos įstatymų raidos Lietuvoje 1940–1941 metais klausimu. *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai, teisė,* 1966, t. VI.
6. *Vyriausybės žinios.* 1940, nr. 713.
7. Kairelis, A. 1982. *Prokurorinė priežiūra tarybų Lietuvoje.* Vilnius: Mintis, 1982.
8. Byla 4, FR-475, apyrašas 76. Lietuvos centrinis valdybos archyvas.
9. Daugnora, V. 1942. Tarybiniai liaudies teismai. *Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai.* Kaunas, 1942, t. 3.
10. *Vyriausybės žinios.* 1940, nr. 723.
11. *Vyriausybės žinios.* 1940, nr. 717.
12. *Vyriausybės žinios.* 1940, nr. 730.
13. Lietuvos TSR vyriausybės nutarimų ir potvarkių rinkinys. 1940, nr. 3.
14. Lietuvos TSR AT žinios. 1941, nr. 1(3).
15. Lietuvos TSR Vyriausybės nutarimų ir potvarkių rinkinys. 1940, nr. 2.
16. Lietuvos TSR AT žinios. 1940, nr. 1.
17. Radzevičius, Vl. 1942. *Pirmieji bolševikų žingsniai.* Lietuvių archyvas. Bolševizmo metai, 1 tomas. Kaunas, 1942.
18. *RTFSR baudžiamasis procesinis kodeksas* (su pakeitimais iki 1940 m. lapkričio 15 d., oficialus tekstas su pastraipsniui susistemintos medžiagos priedu). Kaunas: Lietuvos TSR Teisingumo liaudies komisariato leidinys, 1941.

THE DEVELOPMENT OF REORGANIZATION OF THE PROSECUTOR'S OFFICE OF LITHUANIA INTO THE SOVIET PROCURATOR'S OFFICE IN 1940–1941

Vidmantas Žiemelis *

Seimas of the Republic of Lithuania

S u m m a r y

The years 1940–1941 was a painful and complicated period for the prosecutor's office of Lithuania and, therefore, it is difficult to write about it without the heartache. Our grandfathers patently and diligently shaped the system of the prosecutor's office, trained prosecutors and their assistants of high skills and competences, created the framework, prepared and implemented the laws and other legal acts necessary for adequate functioning of the system of the prosecutor's office.

And suddenly, or to be more precise – within six months – the system which had been created, nurtured and elaborated many years, was ruined, “cast aside”. The prosecutors and their assistants, who had honestly worked for their country, were declared unreliable and later persecuted and exiled to Siberia. Their positions were occupied by illiterate persons who were loyal to the Soviet regime and had no slightest understanding about the law, to say nothing about the prosecutor's office.

After the prosecutor's office of the Republic of Lithuania had been destroyed, an institution of the Soviet prosecutor's office type was hastily created, which lost its independence following the incorporation of Lithuania into the Soviet Union and became a part of the system of the prosecutor's office of the Soviet Union, unconditionally executing the laws of the Soviet Union, instructions of the Prosecutor General of the Soviet Union, acting in compliance with the criminal codes of the RSFSR.

However, that period may not be avoided. It existed, it must be analysed; this I have done, dividing the first period of the Soviet occupation into three stages.

Keywords: the prosecutor's office, the RSFSR Code of Criminal procedure, loyalty to the Soviet power, the Soviet prosecutor's office.

* The Member of the Seimas of the Republic of Lithuania, the Chairman of the Legal Sub-committee of the Seimas Committee on Legal Affairs.